

Іван Саракавік

Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь,
к.гіст. навук, дацэнт
кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права
i.sorokovik@yandex.by

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ: НА ШЛЯХУ ДА ФЕАДАЛЬНОЙ ПРАВОВОЙ ДЗЯРЖАВЫ

© Саракавік І., 2017

Прааналізаваны элементы, якія садзейнічалі ўжо ў перыяд феадальнага сярэднявечча закласці не ў тэорыі, а на практыцы асновы прававой дзяржавы. Яны пацверджаны адпаведнымі нарматыўнымі прававымі актамі. Паказана, што ў перыяд існавання абсалютысцкіх, строга цэнтралізаваных многіх дзяржаў Еўропы такая сістэма не магла доўга развівацца і выжыць. Паказана, што ўзурпацыя ўлады шляхтай, не дасканалыя адносіны цэнтра і рэгіёнаў не маглі прывесці да больш істотных вынікаў развіцця Вялікага Княства Літоўскага, а, наадварот, сталі адной з важнейшых прычын страты яе незалежнасці, што з'яўляецца добрым урокам для сучаснасці.

Ключавыя словы: Вялікае Княства Літоўскае; прававая дзяржава; рэальнасць правоў і свабод чалавека; падзел улады; верхаўенства права; роўнасць усіх перад законам; узаемная адказнасць дзяржавы і грамадзяніна.

Іван Саракавік

Акадэмія ўправління при Президентове Республікі Білорусь,
кандидат історичних наук, доцент
професор кафедры теорії та історії держави і права

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ: НА ШЛЯХУ ДО ФЕОДАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано елементи, які сприяли у період феодального середньовіччя закладенню не в теорії, а на практиці основ правої держави, що підтверджено відповідними нормативними правовими актами. Обґрунтовано, що в період існування абсолютистських, суворо централізованих багатьох держав Європи така система не могла довго розвиватися і вижити. Показано, що узурпація влади знаттю, недосконалі відносини центру і регіонів не могли забезпечити істотніших результатів розвитку Великого князівства Литовського, а, навпаки, стали однією з найважливіших причин втрати її незалежності, що є хорошим уроком для сучасності.

Ключові слова: Велике Князівство Литовське; правова держава; реальність прав і свобод людини; поділ влади; верховенство права; рівність всіх перед законом; взаємна відповідальність держави і громадянина.

GRAND DUCHY OF LITHUANIA: TOWARDS FEUDAL STATE OF LAW

Analyze the elements that have contributed in the period of the feudal Middle Ages lay not in theory, but in practice the basics of law. They are supported by appropriate regulations. It is shown that in the period of the absolutist, strictly centralized many countries in Europe, such a system could not long survive and develop. It is shown that the usurpation of power by the nobility, not perfect relations center and the regions could lead to more significant results of the Grand Duchy of Lithuania, on the contrary, it has become one of the major causes of the loss of its independence, which is a good lesson for the present.

Key words: Grand Duchy of Lithuania; state of law; the reality of human rights and freedoms; separation of powers; rule of law; equality of all before the law; drzhavy mutual responsibility and citizen.

Пастаноўка праблемы. Час не стаіць на месцы. У прыродзе і грамадстве адбываецца аб'ектыўны працэс нараджэнне з'явы, прадмета, у тым ліку грамадства і дзяржавы, дасягненне імі пэўнага піку развіцця і паступовага, бывае і імклівага, іх знікнення. Затым на новым вітку развіцця, у іншых умовах гэты працэс паўтараецца. Калі сёння ў канстытуцыйных многіх дзяржаў прамаўляецца тэрмін “прававая дзяржава”, то заканамерна паўстае пытанне наконт часу, месца, умоў яе станаўлення і развіцця. Высветліць гэта на прыкладзе ВКЛ – мэта і задача даследавання.

Ступень распрацаванасці тэмы. Практычна на сёння навуковых даследаванняў па абазначанай тэме не існуе. Гэта, аднак, не азначае, што і асобныя аспекты праблемы, якія разглядаюцца ў артыкуле, не знайшлі свайго асвятлення ў працах айчынных і замежных даследчыкаў. Да прыкладу, каштоўныя даследаванні станаўлення магнатства прадстаўлены працамі А. Я. Преснякова, М. В. Доўнар-Запольскага, паны-раду найбольш поўна даследаваў І. Маліноўскі, фундаментальная манаграфія І.І. Лапо прысвечана Статутам ВКЛ, станаўленню і развіцця агульнадзяржаўнага Сойма прысвяцілі свае працы М. К. Любаўскі і М. Максімейко. Каштоўныя высновы пра ролю шляхты ў дзяржаве выказвае С. Кутшэба.

Мэта даследавання: на аснове нарматыўных прававых актаў высветліць існаванне элементаў прававой дзяржавы ў Вялікім Княстве Літоўскім і ажыццявіць іх аналіз.

Выклад асноўнага матэрыялу. На пачатку ХХІ ст. звыклымі з'яўляюцца не толькі сярод даследчыкаў, але і шырокіх колаў грамадскасці постсавецкай прасторы развагі наконт цывільнага грамадства і прававой дзяржавы. Найбольш востра яны набылі ў так званыя перабудовачныя гады М. С. Гарбачова і ў першыя дзесяцігоддзі атрымання дзяржаўнай незалежнасці былых савецкіх рэспублік.

Вядома, што ідэя прававой дзяржавы вітала здаўна, аднак канчаткова аформілася ў час развіцця капіталізму як адказ на бяспраўе насельніцтва ў перыяд феадалізму, а таксама супрацьстаянне буржуазіі і рабочых з няшчаднай эксплуатацыяй апошніх, парушэнне першымі правоў і свабодаў асобы і грамадзяніна. Найбольш яскрава гэта ідэя набыла навуковае афармленне ў вядомых працах вялікіх асветнікаў **Дж. Локка, Ш. Мантаск'е** і інш. Дзякуючы ім гэта ідэя ў пэўнай ступені знайшла адлюстраванне ў канстытуцыйных актах ЗША, Рэчы Паспалітай і Францыі. Сам жа тэрмін “прававая дзяржава”, як адзначаюць даследчыкі, з'явіўся ў першай трэці ХІХ ст. у Германіі. Калі гэта пытанне наконт ЗША, Рэчы Паспалітай, Францыі актыўна даследуецца

вучонымі, то наконт Вялікага Княства Літоўскага зрэдку маецца напамінак. А гэта тым больш актуальна, што ўвасабленне элементаў прававой дзяржавы ў Княстве адбывалася ў перыяд феадалізму. Такого працэсу па тым часе практычна не назіралася ні ў адной дзяржаве свету. Таму прапаноўваемы ў такой рэдакцыі артыкул паспрабуе нейкім чынам зменшыць існуючы прабел.

Сёння практычна ўсе постсавецкія рэспублікі ў сваіх канстытуцыях занатавалі, што ў іх існуе дэмакратычная сацыяльная прававая дзяржава. Не выключэнне і Канстытуцыя Беларусі, у арт. 1 якой значыцца, што “Рэспубліка Беларусь – унітарная дэмакратычная сацыяльная прававая дзяржава”, у якой “чалавек, яго правы, свабоды і гарантыі іх рэалізацыі з’яўляюцца найвышэйшай каштоўнасцю і мэтай грамадства і дзяржавы” (арт. 2) [1, с. 4]. Гэта палажэнне істотна адрозніваецца ад падобнага канстытуцыйнага савецкага перыяду 1978 г., у якой на першае месца пастаўлена дзяржава, затым грамадства і толькі пасля чалавек [2, с. 5–9].

Парламентарыі-рамантыкі лічылі, запісаўшы ў Асноўны Закон такое палажэнне, што дзяржава сапраўды хутка будзе прававой. Аднак, як сведчыць гістарычная практыка, паміж абвешчэннем ідэі (палажэння) і яе рэалізацыі – практычна вялікая дыстанцыя. Гэта пацвярджае і гісторыя Вялікага Княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага і іншых зямель.

Менавіта ў далёкія гады існавання гэтай вялізнай сярэднявечнай еўрапейскай дзяржавы былі закладзены першыя цагліны ў падмурак прававой краіны. Працэс гэты адбываўся паступова і быў звязаны з шэрагам фактараў. Першым крокам у гэтым кірунку было імкненне актыўнай палітычнай сацыяльнай часткі грамадства Княства – шляхты – ажыццявіць падзел улады. Гэтаму паспрыялі ўнутраныя і знешнія абставіны. Неабходна мець на ўвазе тое, што беларуская частка тэрыторыі гэтай дзяржавы пастаянна ўзрастала: калі на сярэдзіну XIII ст. яна складала 1/5 частку ўсёй дзяржавы, на сярэдзіну XIV ст. – 2/3, на пачатак XV ст. – 30 % (на долю сучасных Літвы – 10 %, Украіны – 33 %, Расіі – 23 %, Падляшша – 1,8 %), на сярэдзіну XVI ст. – 77 % [3, с. 34, 35, 39]. Па сведчанню вядомага даследчыка Сярэднявечча **Г. Лаўмянскага**, “на пачатку XV ст. літоўскае насельніцтва складала не больш за 20 % агульнага ліку” [4, с. 245].

Значыць, каб падтрымліваць сваю ўладу “на тэрытарыяльнай, этнографічнай і культурнай аснове беларускай”, як адзначаў **А. Я. Преснякоў** [5, с. 7], вялікім князям літоўскім неабходна было заручыцца падтрымкай мясцовых феадалаў, як славянскіх, так і балцкіх, што прыводзіла да падаравання ім новых зямельных уладанняў. З цягам часу удзельныя князі і князі княстваў-анексаў пераўтварыліся ў найбуйнейшых латыфундыстаў – магнатаў. Іх зямельныя надзелы сталі асобнымі адзінкамі ў дзяржаве, кіраванне ў якіх было тоесным кіраванню вялікага князя ў сваім дамене. Больш за тое, магнаты ад іншых станаў грамадства выдзяляліся і тым, што валодалі асаблівай падсуднасцю, не былі падсудны мясцовым урадам, а толькі вялікакняскаму суду. І на вальны сойм у адрозненне ад астальнай шляхты выклікаліся па асабістых лістах. Іх сацыяльнае, палітыка-прававое становішча прывяло да таго, што яны з цягам часу сталі пануючай сілай у кіраванні дзяржавай. Менавіта найперш з іх і фарміравалася паны-рада.

Знакаміты беларускі даследчык, прыхільнік кіеўскай гісторыка-прававой школы прафесар **М. В. Доўнар-Запольскі** адзначаў, што ўжо **Міндоўг** дзейнічаў “по совету, воле и согласия наших наследников и нашей знати (его племянник, родственники и бароны)”. Аднак “господарская рада не раньне Казімірова времени получила определенную организацию и значение политического учреждения” [6, с. 70, 74].

На аснове аналізу склада рады, **М. В. Доўнар-Запольскі** адзначаў, што адны вялікакняскія акты складзены ў прысутнасці радных панов вялікага князя і ўдзельных князёў, а другія – толькі ў прысутнасці першых. Супастаўляючы гэту адметнасць з дваістасцю палітычнай прыроды вялікага князя як вотчыннага ўласніка, і гаспадара федэратыўнай дзяржавы, прыходзіць да высновы аб існаванні двух формаў рады – вотчыннай і дзяржаўнай. Прафесар **А. Я. Преснякоў** сумняваецца ў гэтым на той падставе, што выснова **Доўнар-Запольскага** не падмацоўваецца нарматыўнымі актамі, а таксама таму, што “рада остаецца личным советом господаря, с неустойчивым составом и неопределенной компетенцией” [7, с. 99].

І сапраўды, трансфармацыя рады як дарадчага органа пры вялікім князі Літоўскім да самастойнага дзяржаўнага інстытута Княства адбывалася паступова і была выклікана і тым, што гаспадары, якія адначасова з'яўляліся і каралямі Кароны Польскай, больш знаходзіліся на тэрыторыі суседняй дзяржавы, чым у Княстве. А вакуум улады на гэты час не мог існаваць. Таму паступова, пачынаючы з **Казіміра Ягелончыка** (1427–1492), пачынае ўзвышацца роля паны-рады. Юрыдычнае афармленне гэта знайшло ў прывілеі **Аляксандра**, абранага вялікім князем на агульназемскім сойме 1492 г.

Арт. 14–15 “Прывілея вялікага князя літоўскага Аляксандра 1492 года” прыкметна абмяжоўвалі ўладныя паўнамоцтвы вялікага князя на карысць паны-рады. З аднаго боку, менавіта без апошніх ён не меў права “ўсе нарады і суды”, ухвалення і вырашаныя сумесна, “змяняць, выпраўляць або перапарадкоўваць”. З другога боку, у выпадку разнагалоссяў паміж вялікім князем і раднымі панамі пры абмеркаванні якіх-небудзь пастановаў і спраў у паны-радзе, то гаспадар павінен “выконваць тое, што яны радзілі нам дзеля нашай агульнай карысці” [8, с. 50]. Больш за тое, арт. 20 надзяляў паны-раду правам падбора і расстаноўкі кадраў: “Саноўніцтвы, дзяржавы і ўрады вайсковыя і цывільныя ў больш далёкіх месцах, – адзначалася ў ім, – калі яны будуць вакантнымі, мы з панамі радамі нашымі гэтыя ўрады або дзяржавы ў пэўны тэрмін аддамо, згодна заслуг таму, хто з’явіцца перад намі больш дапамагаючым. І паны наша рада павінны так рабіць” [8, с. 51].

Гэтыя артыкулы паклалі пачатак пабудовы феадальнай прававой дзяржавы, так як гэтымі нормаўмі прадугледжваўся падзел улады паміж гаспадаром і паны-радай. Яе прававое становішча як самастойнага палітычнага інстытута было замацавана ў “Агульназемскім прывілеі вялікага князя Літоўскага Жыгімонта Казіміравіча 1506 года” ў арт. 1, 2, 4, 7, 8, а затым і ў Статутах ВКЛ. Значыць, па форме паняцце “паны-рада” не змянілася на працягу існавання Вялікага Княства Літоўскага, аднак па зместу трансфарміравалася ад прававога становішча як дарадчага органа пры кіраўніку дзяржавы да самастойнага палітычнага інстытута дзяржавы. Без яго гаспадар не меў права вырашаць судовыя, адміністрацыйныя і кадравыя пытанні.

Трансфармацыя паны-рады з дарадчага інстытута пры вялікім князі ў самастойны дзяржаўны інстытут была выклікана не толькі з-за таго, што вялікі князь адначасова з’яўляўся і караём Польскім і часта знаходзіўся на тэрыторыі суседняй краіны. У многім такая трансфармацыя стала магчымай з-за павышэння ролі магнатаў у дзяржаве, якія сталі патрабаваць для сябе і адпаведных палітычных правоў для замацавання сваёй ролі і значымасці ў дзяржаве. І вялікія князі вымушаны былі лічыцца з імі, так як яны, магнаты, якія сумесна з біскупамі і складалі паны-раду, мелі правы на вотчыны, існаванне асабістай вотчыннай юстыцыі, будаваць замкі, збіраць пошліны, трымаць карчмы, ладзіць кірмашы. Другімі словамі, валодалі вялікімі матэрыяльна-фінансавымі сродкамі, адпаведнымі правамі, асабліва займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады, быць падсуднымі толькі гаспадару, права мець свае вайсковыя падраздзяленні – харугвы, што складалі аснову арміі Княства, і выступаць з імі на вайну.

Неабходна ўлічваць і тое, што **Казімір Ягайлавіч** пры заступленні на пасаду вялікага князя меў толькі 13 гадоў. **Аляксандр Казіміравіч** быў абраны вялікім князем Літоўскім літвінскай шляхтай пры актыўнай ролі паны-рады без згоды з польскім бокам, як гэта патрабавалі ранейшыя літвіна-польскія уніі. І **Аляксандр**, стаўшы вялікім князем, аддзячыў раду ў сваім прывілеі, павялічваючы яе палітыка-прававое становішча.

Значыць, палітыка-прававое становішча ў дзяржаве склалася такім чынам, што, па сутнасці, у ВКЛ уся паўната ўлады на пачатак XVI ст. знаходзілася ў руках магнатаў, якую яны ажыццяўлялі праз паны-раду, і вялікі князь поўнаасцю залежыў ад іх. Аднак такое становішча не задавальняла сярэдніх і дробных землеўладальнікаў – шляхту.

Яе папярэднікам было баярства. Сам тэрмін “шляхта” (рыцарства) прыйшоў у Княства з Германіі праз Польшчу. У вядомых дакументах ВКЛ упершыню з’яўляецца ў “Акце Крэўскай уніі 1385 года”. У прыватнасці, у ім адзначаецца, што “вялікі князь **Ягайла** з усімі братамі, яшчэ не ахрышчонымі, а таксама з крэўнымі, *са шляхтай, змяянамі большымі і меншымі* (выдзелена

аўтарам), якія на землях яго жывуць, хоча, зычыць і прагне прыняць веру каталіцкую святога рымскага Касцёлу” [8, с. 34–35].

Шляхта (рыцарства) па абразцу Кароны Польскай атрымывала вялікія, у параўнанні з іншымі станами грамадства, сацыяльна-эканамічныя і палітычныя правы. Ужо па прывілею **Уладзіслава (Ягайлы)** ад 20 лютага 1387 г. “кожны рыцар або баярын, які прыме каталіцкую веру, і яго наступнікі, законныя нашчадкі, маюць і будуць мець поўную і ўсякую магчымасць валодаць, трымаць, карыстацца, прадаваць, адчуваць, абменьваць, даваць, дараваць, паводле сваёй добрай волі і думкі (жадання) замкі, воласці, вёскі і дамы і ўсё, чым уладаў бы па бацькоўскай спадчыне”.

Адначасова прывілей устанаўліваў не толькі правы, але і абавязкі шляхты. Яна не прыцягвалася “да якіх-небудзь нашых работ, або нашых наступнікаў (нашчадкаў), за выключэннем пабудовы новага замка, калі заклікаецца ўся зямля літоўская, і таксама для выканання працы па пабудове або рамонт старога замка”. Адначасова “паводле старадаўняга звычая ваенны паход застаецца абавязкам, які выконваецца ўласнымі стратамі (сродкамі) і расходамі” [8, с. 41].

Правое становішча шляхты, найперш каталіцкага веравызнання, замацавалі Гарадзельскія прывілеі 1413 г. Дзякуючы ім яна прыцягвалася да гербавага таварыства, набыла правы прызначэння на дзяржаўныя пасады і выбіраць вялікага князя [9, с. 495496].

Калі прывілеі 1387 і 1413 гг. замацавалі правы каталіцкай шляхты, то дзеля спынення грамадзянскай вайны, распачатай пасля смерці Вітаўта, **Ягайла**, а затым **Жыгімонт Кейстугавіч** выдалі прывілеі 1432 і 1434 гг. аб ураўнаванні ў эканамічных правах праваслаўную шляхту з каталіцкай [10, с. 70]. Адным з першых на гэта звярнуў увагу акадэмік **М. К. Любаўскі** [11, с. 17].

Павелічэнне тэрыторыі дзяржавы аўтаматычна прыводзіла да павелічэння і гуртавання такога ваеннаслужылага сацыяльнага слоя, як шляхта, а разам з гэтым, набіраючы палітычную вагу і сілу, і патрабаванне ёю новых прывілегій. Прывілей Казіміра 1447 г. пацвярджаў іх асабістую свабоду і недатыкальнасць, немагчымасць пакарання смерцю, канфіскацыі маёмасці і пакарання без суда; права “свои имения держать, и добровольную мощь имеют продати и заменить и зычити и дарити”, “добровольно имели бы мощь выехати з наших земель князства великого” для набыцця ведаў і вяртання на радзіму [8, с. 44].

Прывілей Аляксандра 1492 г. і Статуты 1529, 1566 і 1588 гг. яшчэ больш надалі правоў шляхце, канчаткова юрыдычна замацавалі яе прававы статус. У выніку барацьбы за свае правы яна, па дакладнаму вызначэнню прафесара І.І. Лапо, з класа ваеннаабавязаных землеўласнікаў пераўтварылася ў прывілеяванае саслоўе, у “народ-шляхту”, які трымаў у сваіх руках лёсы ўсяго Княства [12, с. 2].

Прывілей Жыгімонта Старога 1506 г. і Статут 1529 г. прадаставілі палітыка-прававыя правы шляхце: быць абранымі і прымаць актыўны ўдзел у працы прадстаўнічага органа дзяржавы – агульназемскага сойма ВКЛ. **М. К. Любаўскі** лічыў, што першым па часе такім соймам стаў Віленскі ў 1401 г., а вядомы ўкраінскі даследчык **М. А. Максімейка** адносіў яго да канца XV ст.

Узрастанне ролі шляхты ў канцы XV – пачатку XVI ст. у многім звязана з тым, што ў гэты час **Іван III Васільевіч** (1440–1505), абвясціўшы Маскву III Рымам, распачаў пад рэлігійным зачэпкай ваенныя дзеянні супраць ВКЛ, хоць яго дачка была замужам за вялікім князем літоўскім **Аляксандрам**. Такі яго падыход прадоўжылі наступныя кіраўнікі Маскоўскай дзяржавы, асабліва **Іван IV Васільевіч** (1530–1584). Ён распачаў дваццаціпяцігадовую вайну (1558–1583) супраць Лівоніі, якая знаходзілася пад пратэктаратам ВКЛ. Сродкаў і сілаў магнатаў Княства для вядзення вайны з Масквой не хапала і яны вымушаны былі пайсці на кампраміс са шляхтай: яна падтрымлівала іх у вайне, а ў замен магнаты адмаўляліся спалучаць адміністрацыйныя і судовыя справы. Апошнія – на карысць шляхты. Такі кампраміс юрыдычна быў аформлены Бельскім прывілеем ад 1 ліпеня 1564 г. [8, с. 58–67]. Суддзі пажыццёва выбіраліся з ліку шляхты і былі падпарадкаваны толькі закону. У выніку судовая ўлада, хоць і ў выключных абставінах, была адзелена ад выканаўчай, што стала яскравым пацвярджаннем падзела ўлады ў Вялікім Княстве Літоўскім, якое ўсё больш станавілася на шлях прававой дзяржавы, аперажаючы гістарычны час.

Палажэнні Бельскага прывілея 1564 г. пад ціскам шляхты былі поўнасьцю замацаваны Статутам 1566 г. [13, с. 61, 64–66]. Важна адзначыць і тое, што калі па Першаму Статуту абмежаванне вярхоўнай улады манарха ВКЛ належала толькі паны-радзе як “государственному совету и органу панского класса”, па выразу **І. І. Лапо**, то па Другому Статуту “перейшло к вальному двухпалатному сейму, в котором с решающим голосом стали обязательно участвовать представители поветовой шляхты” [12, с. 2]. Без згоды Сойма вялікі князь не меў права вырашаць важнейшыя пытанні дзяржавы. У той жа час мяшчане, сялянне, праваслаўнае духавенства з-за пазіцыі шляхты не былі прадстаўлены ў агульнадзяржаўным Сойме і павятовых соймах у адрозненне ад рыгсдагу ў Швецыі і Нарвегіі, смена ў Чэхіі, што ў будучым адмоўна адбілася на палітыка-прававым становішчы Вялікага Княства Літоўскага.

На сярэдзіну XVI ст. шляхта настолькі ўмацавалася, што, аб’яднаўшыся з польскай, сфарміравала ідэалагічную дактрыну сваіх вольнасцяў. Яна ўключала ў сябе роўнасць усіх шляхцічай перад законам, недатыкальнасць іх асобы, рухомай і нерухомай маёмасці, выкарыстанне з 1652 г. прынцыпа “liberum veto” у Сойме, права на свабодны выбар караля і вялікага князя, на пратэст, уключаючы непадпарадкаванне вялікаму князю. Саслоўныя інтарэсы шляхты сталі прэваліраваць над дзяржаўнымі інтарэсамі. Да часу ўтварэння Рэчы Паспалітай шляхта Княства, складаючая прыкладна 10–12 % насельніцтва [10, с. 72], поўнасьцю ўзурпіравала ўладу ў дзяржаве, пераўтварылася ў замкнутую касту і нікога не падпускала да яе. Такое становішча не змянілася і з утварэннем Рэчы Паспалітай. Па звестках польскага гісторыка філасофіі Анджэя Валіцкага, шляхта састаўляла каля 10 % усяго насельніцтва дзяржавы, у т.л. ажно 25 % каталіцкага насельніцтва. Аднак 60 % шляхты было безземельнай. У Англіі колькасць грамадзян, якія мелі права на галасаванне і прадстаўніцтва ў парламенце, толькі ў 1832 г. дасягнула 3,2 % усіх жыхароў. У буржуазнай Францыі Людовіка Філіпа выбарчым правам ледзьве карысталася 1,5 % насельніцтва [14, с. 70]. Аднак у Швецыі, Чэхіі, напрыклад, у іх прадстаўнічых органах прымалі ўдзел іншыя саслоўі, а не толькі феадалы, а ў ВКЛ і ў Рэчы Паспалітай у цэлым – толькі шляхта. Да чаго гэта прывяло – усім вядома: да канца XVIII ст. не стала на карце свету не толькі Вялікага Княства Літоўскага, але і ўсёй Рэчы Паспалітай.

На падзел улады істотна паўплывала форма дзяржаўнага ўладкавання дзяржавы. Па форме пабудовы Вялікае Княства Літоўскае па сутнасці з’яўлялася федэрацыяй, так як складалася практычна з трох частак: Літвы, Русі, Жамойці. Землі апошняй, напрыклад, займалі вялізную тэрыторыю краіны і мелі большую частку насельніцтва. Асабліва выдзяляліся княствы-анексы (Полацкае, Віцебскае, Смаленскае, Кіеўскае і інш.). у адпаведнасці з абласнымі граматамі яны мелі вялікія аўтаномныя правы. Пра іх прававы статус сведчаць многія нарматыўныя акты. Згодна толькі Полацкай граматы 1511 г. вялікі князь не меў права ўмешвацца “в церкви Божьей и в имения церковные нам не вступатися, ... а в купленины в Полоцкие нам не вступатися, также и в безадщины их и в отумерщины не вступатися нам.... А в подводы нам коней в Полочан не братии, ни в сельских путников, ни в сябров городских.... А старых судов нам не посуживати.... А будет ли которому Полочанину от нас насильство, нам его силою не держати, ино ему путь чист, куды хто хочет, без каждое зацепки.... а казнит полочаномъ по своему праву, а в то ся намъ не вступати.... а полочаны намъ не дарыти ся никому...такъже намъ, господару, давати намъ воеводу нашего полочаномъ по их воли, а который будетъ воевода нашъ нелюбъ, и намъ имъ воеводу нашего дати по их воли” [13, с. 23]. Гэтыя і падобныя ім нормы сведчаць аб тым, што вялікі князь быў абмежаваны ў правах адносна княстваў-анексаў, нават ваяводу не меў права прызначыць без згоды палачан, што сведчыць пра падзел улады паміж цэнтрам і мясцовымі органамі

На падзел улады ў ВКЛ важнае значэнне аказаў Каталіцкі Касцёл. Калі ў Маскоўскай дзяржаве ў адпаведнасці з ідэалогіяй таго часу праваслаўная царква па сутнасці з’яўлялася адной з устаноў дзяржавы, азначала падпарадкаванне духоўнай улады свецкай, бо за ўзор быў узяты прыклад Візантыі. У апошняй Канстанцінопальскі патрыях падпарадкоўваўся самадзяржаўнай уладзе Візантыйскага імператара. У Вялікім Княстве Літоўскім у сувязі з хрышчэннем насельніцтва па заходняму абраду, якое прытрымлівалася раней паганскай веры, каталіцызм быў абвешчаны дзяржаўнай рэлігіяй. У адпаведнасці з прывілеем вялікага князя Ягайлы ад 22 лютага 1387 г.

каталіцкае духавенства і каталіцкія касцёлы, кляштары атрымалі права мець ахвяраванні ад дзяржавы і феадалаў зямлёю, населенымі пунктамі, іншымі каштоўнасцямі. Важна і тое, што яны з залежнымі ад іх сялянамі не падлягалі дзяржаўнай юрысдыкцыі, не плацілі падаткаў. Аднак, тым не менш, яны атрымалі права выбіраць гаспадара, браць удзел у працы агульназемскага сойма, а затым і павятовых соймаў. Менавіта яны, а не дзяржаўныя саноўнікі, займалі пярэднія лавіцы ў прадстаўнічым органе – агульнадзяржаўным Сойме.

Па сутнасці, у Княстве быў сфарміраваны новы тып адносін паміж царквою і дзяржавай, як і ў Заходняй Еўропе, але чаго не існавала ў Маскоўскім княстве, які, па словах акадэміка РАН У. С. Нерсесянца, “представлял собой по существу разделение духовной и светской властей в обществе и государстве и создал необходимые предпосылки для ограничения власти государства и признания прав и свобод людей, для становления идей, концепций, норм и процедур западноевропейской политической и правовой культуры” [15, с. 358].

У гэтым кірунку важнае значэнне меў Статутны перыяд Вялікага Княства Літоўскага. Ужо ў Першым з іх раздз. I, арт. 9 устанаўліваў “всех у Великом князьстве Литовском одним правом сужоно быти маеть”. Тут жа норма канкрэтызавалася: “Тэж хочем и вставляем, и вечными часы маеть быти ховано, иж вси подданые наши, так вбогие, яко и богатые, которого роду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым писаным правом мають сужоны быти” [13, с. 50]. Зразумела, што норма, падкрэсліваючая роўнасць правоў бедных і магнатаў у судзе, насіла больш дэкларатыўны характар, пажаданне такога прававога становішча дабівацца, чым было ў рэальным жыцці. Тым не менш яе з’яўленне сведчыла аб узроўні правасвядомасці распрацоўшчыкаў Статута 1529 г., якая аперажала час.

Не меншае ўражанне ўяўляе арт. 2 раздз. III Статута 1566 г., які дэклараваў аб тым, што будучь захоўвацца правы усіх землеўласнікаў і мяшчан, а таксама “всихъ людей посполитыхъ у Великомъ Князьстве Литовскомъ и во всихъ земляхъ того панства” [16, с. 77–78], бо ў Вялікім Княстве Літоўскім, у адрозненне ад Вялікага Княства Маскоўскага, землеўласнікам з’яўляўся не толькі сам вялікі князь (гаспадар), але і магнаты, царква, шляхта.

У гэтым жа Статуце звяртае на сябе ўвагу палажэнне, згодна з якім у выбарах вялікага князя маюць права ўдзельнічаць не толькі магнаты, духавенства, шляхта, але “мяшчане і ўсе людзі паспалітыя”. У той жа час рэальная практыка сведчыла, што грамадзянамі дзяржавы з’яўлялася толькі шляхта, і толькі яна мела права выбіраць і быць абранай, а просты люд не ўдзельнічаў нават у абранні паслоў Сойма. Па меркаванню прафесара **Т. І. Доўнар**, такая норма магла з’явіцца, з аднаго боку, як адгалосак старасветчых вечавых збораў, а з другога – як прагрэсіўная для свайго часу ідэя ў выглядзе пажадання-абяцання праватворцы, дэкларацыя, арыентаваная на будучыню. Як бы там не было, аднак з’яўленне такой і іншых падобных нормаў паказвае высокі ўзровень прававога мыслення членаў статутавай камісіі, якія былі не столькі ў поравен з часам, колькі намнога наперадзе яго, высокі ўзровень дасканалы для таго часу заканадаўства. Дастаткова сказаць, што нормы Статута 1588 г. дзейнічалі звыш 250 гадоў і былі забаронены Расійскай імперыяй да ўжытку ў 1840 г.

Другі Статут канчаткова замацаваў прынцыпы аддзялення суда ад адміністрацыі і выбарнасці пажыццёва суддзяў; галоснасці і спаборніцтва судовага працэсу з удзелам пракуратараў (адвакатаў) [17, с. 125].

Заслугоўвае ўвагі і зварот канцлера ВКЛ Л. Сапегі да ўсіх саслоўяў дзяржавы ў прадмове да Трэцяга Статута. Ён тэрэтычна абгрунтаваў неабходнасць ведання законаў паспалітым народам, прызнання вяршэнства права ў параўнанні з іншымі сацыяльнымі рэгулятарамі, а таксама абмежавання ўлады кіраўніка краіны. Прадмова насквозь пранізана ідэямі законнасці і прававой дзяржавы.

Аб развіцці прынцыпаў гуманізму ў крымінальным праве сведчыць паступовае павышэнне ўзросту крымінальнай адказнасці. Калі па арт. 1 Судзібніка вялікага князя літоўскага **Казіміра Ягайлавіча** 1468 г. да яе прыцягваліся дзеці ва ўзросце з сямі гадоў (“А што будеть малыи дети ниже семи годов, тьи в томъ невинни”) [8, с. 110], то па Статуце 1529 г. – з 12, Статуце 1566 г. – з 14, а па Статуце 1588 г. – з 16 гадоў. У прыватнасці, арт. 11, р. XIV Трэцяга Статута устанаўліваў,

што калі шляхціц, таксама і просты чалавек “шаснаццаці гадоў, а не больш, быў абвінавачаны ў крадзяжы або прыведзены з рэчывымі доказамі, тады такога па маладосці гадоў яго не павінна быць гэта палічана за крадзёж і ён не можа быць аддадзены ў рукі ката і на катаванне”. Паколькі злачынства павінна быць пакарана, то шкоду за яго “абавязаны будуць заплаціць бацька яго, або маці, або кроўныя...” [18, с. 201]. Як тут міжволі не ўспомніць, што па сталінскіх законах 30-х гг. гэты ўзрост складаў сем гадоў, а калі нехта з бацькоў аб’яўляўся ворагам народа, то супрацоўнікі дзяржаўнай бяспекі і органаў унутраных спраў наогул не звярталі ўвагі на ўзрост членаў гэтай сям’і: ці гэта немаўля, ці гэта старыя людзі.

У той жа час заканадаўства праяўляла пэўную ўвагу да ўзмоцненай прававой абароны жанчыны, пра што сведчаць, напрыклад, 22 артыкулы цэлага V раздзела Трэцяга Статута. У прыватнасці, з аднаго боку, яно замацавала падвойны памер пакарання (галоўшчынай) за злачынства супраць жанчын, а з другога боку, цяжарных жанчын не прысуджалі да смяротнай кары.

У цэлым, пад уздзеяннем ідэй Адраджэння, Рэфармацыі нормы асабліва Статута 1588 г. былі прасякнуты, як адзначае **Т. І. Доўнар**, ідэяй умацавання прававога парадку [17, с. 129]. Усе дзяржаўныя органы і службовыя асобы абавязваліся дзейнічаць толькі ў адпаведнасці з законам. І нават калі судзіў селяніна па праве вотчыннага суда сам феодал-уласнік, працэсуальныя дзеянні і санкцыі павінны былі адпавядаць статутным нормам.

Згодна Трэцяга Статута юрыдычна быў замацаваны падзел улады ў дзяржаве: заканадаўчая ўлада замацоўвалася за Соймам, выканаўчая – за вялікім князем і паны-радай, судовая – за вялікакняскім судом, Галоўным Літоўскім Трыбуналам, а таксама за мясцовымі судамі (земскім, падкаморскім, гродскім...). Прыватнаўласніцкія ж сяляне былі па-ранейшаму падсудны феодалам-уласнікам.

Заканадаўства замацоўвала такія асновапалагаючыя прынцыпы, як роўнасць усіх свабодных людзей перад законам, права асобы на ўласнасць, на ахову яго жыцця, гонару, маёмасці, на судовую абарону... Статут 1588 г. замацаваў адзін з самых прагрэсіўных артыкулаў – прынцып верацярпімасці, што было вельмі актуальна для шматканфесійнай дзяржавы. Закон абавязваў вялікага князя “покой посполитый межы розорванными и розными людьми в вере и набоженстве заховывать” (р. III, арт. 3).

Падводзячы высновы дадзенай тэмы, неабходна зазначыць, што ў Вялікім Княстве Літоўскім было здзейснена шэраг элементаў на шляху да прававой дзяржавы ва ўмовах развіцця феадальнага ладу, у той час як у суседніх дзяржавах – Вялікім Княстве Маскоўскім-Расійскай імперыі, Прусіі, Аўстрыі і інш. – пра гэтыя складаемыя не магло быць і рэчы. Там дзейнічала неабмежаваная ўлада манарха, не існаваў падзел улады, землеўласнікам з’яўляўся фактычна толькі кіраўнік дзяржавы, асноўныя сацыяльныя слаі грамадства не мелі права выбара кіраўніка краіны.

У чым жа прычына такога становішча? Чаму ў адзін і той жа гістарычны перыяд – феадальны – у Вялікім Княстве Літоўскім з’явіўся адносна высокі ўзровень элементаў прававой дзяржавы, а ў суседніх краінах яго не існавала? З другога боку, як сталася так, што пры такім узлёце дзяржавы ў XVI ст. у канцы XVIII ст. ВКЛ не стала на карце свету? Глувачыць гэты казус толькі падзеламі Рэчы Паспалітай не прыходзіцца. Каб дзяржава была моцная ўнутрана, то яна не стала бы “заезжым дваром” Еўропы, не адбыліся бы гэтыя падзелы. Многія польскія даследчыкі (да прыкладу, **Станіслаў Кутшэба**), палітычныя дзеячы, (да прыкладу, **Тадэвуш Касцюшка**) віняць ва ўсім магнатаў. Аднак, ці толькі іх віна ў тым, што не стала дзяржавы? І як суаднесці тое, што яны былі катэгарычна супраць падпісання Люблінскай уніі на ўмовах польскай шляхты? Пытанннё, як гаворыцца, больш, чым адказаў.

Падаецца, што сярод шэрагу унутраных і знешніх прычын асабліва выдзяляюцца дзве ўзаемазвязаныя: узурпацыя ўлады шляхтай і адсутнасць грамадзянскай супольнасці. У сілу розных фактараў, пра якія была размова, шляхта, як польская, так і беларуская, украінская, літоўская, з цягам часу пераўтварылася не толькі ў адзіную сацыяльна-палітычную супольнасць, але, па свярджэнню **А. Валіцкага**, у “шляхецкую нацыю”. Менавіта толькі яна карысталася грамадзянскімі правамі і прымала такія рашэнні, якія не дапускалі да палітычных правоў іншыя сацыяльныя слаі насельніцтва. Гэта стала вынікам свядомай палітыкі эліт, а не спантаннай эвалюцыі знізу. Аднак

гэта прывяло да выключэння пануючага па колькасці у складзе насельніцтва сялян з паняцця “нацыя”. Такое становішча не задаволіла каталіцкае духавенства, больш цесна звязанае з сялянскімі масамі, чым шляхта. Яно “успрымала польскамоўных, каталіцкіх сялян як палякаў, русінаў жа – і не толькі праваслаўных, але і уніятаў – як нацыянальна чужы элемент” [14, с. 49].

Высновы. Адсутнасці талерацыі паміж народамі дзяржавы па этнічнай і канфесійнай прыкмеце садзейнічала слабасць цэнтральнай улады і яе адносіны з рэгіёнамі. Шляхта не асэнсавала неабходнасці непарыўнай сувязі, арганічнага адзінства цэнтра і асноўных правінцый дзяржавы, правільнага дазіравання і ўраўнаважвання гэтых элементаў, бо перавага аднаго з іх магла даць і дала адмоўны вынік. Такая пастаноўка пытання надзённая і сёння. Цэнтр, калі хоча ім застацца, павінен разумна праводзіць палітыку адносін з рэгіёнамі, улічваючы сацыяльнае, нацыянальнае, канфесійнае становішча іх насельніцтва.

Думаю, не выклікае прэрочанне тэза пра тое, што чым большая згода розных сацыяльных слаёў будзе існаваць у грамадстве, тым будзе мацней і дзяржава. Гэта пацвярджае і сучасная практыка міждзяржаўных адносін.

1. *Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі).* – Мінск: Беларусь, 1997. – 94 с. 2. *Конституция (Основной Закон) Белорусской Советской Социалистической Республики.* – Минск: Беларусь, 1978. – 61 с. 3. *Насевіч В. Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1: Абаленскі-Кадэцкія / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]; Маст. З. Э. Герасімовіч.* – Мінск: БелЭн, 2005. – С. 34–39. 4. *Лаўмянскі Г. Развагі ў справе асноў грамадскай і гаспадарскай ягелонскай уніі / Г. Лаўмянскі // Памятная кніга да 400-годдзя выдання I Статута літоўскага.* – Вільня, 1935. – С. 214–326. 5. *Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. 1. Киевская Русь / А. Е. Пресняков.* – М.: Гос. соц.-эк. изд-во, 1938. – 278 с. 6. *Довнор-Запольский М. В. Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1 / М. В. Довнор-Запольский.* – К.: Киев. тип. Императорского ун-та, 1901. – 935 с. 7. *Пресняков А. Е. Литовско-Русское государство в XIII–XVI вв. / А. Е. Пресняков.* – Минск: Харвест, 2012. – 296 с. 8. *Вішнеўскі А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах: са старажытных часоў да нашых дзён: вучэбн. дапаможнік / А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо.* – Мінск: Акадэмія МУС Рэсп. Беларусь, 1998. – 311 с. 9. *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1: Абаленскі-Кадэцкія / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]; Маст. З. Э. Герасімовіч.* – Мінск: БелЭн, 2005. – 688 с. 10. *Доўнар Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэб. дапам. / Т. І. Доўнар.* – Мінск: ДІКСТБДУ, 2011. – 552 с. 11. *Любавский М. К. К вопросу об ограничении политических прав православных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии / М. К. Любавский.* – М.: Т-во “Печатня С. П. Яковлева”, 1909. – 17 с. 12. *Лапо И. И. Литовский Статут 1588 года. Т. 1. Исследование. Ч. 1 / И. И. Лапо.* – Ковно: Spindulio, 1934. – 473 с. 13. *Васілевіч Р. А. Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі / Р. А. Васілевіч, Т. І. Доўнар, І. А. Юхо.* – Мінск: Права і эканоміка, 2001. – 363 с. 14. *Валіцкі А. Нацыя, нацыяналізм, патрыятызм / Анджэй Валіцкі ; уступ Анджэй Мэнцвэль ; пер. з польск. мовы А. Ластоўскага ; навук. рэд. Г. Сагановіч.* – Мінск: Медысон, 2012. – 528 с. 15. *Нерсесянц В. С. Філасофія права: учебник для вузов / В. С. Нерсесянц.* – М.: Норма, 2005. – 656 с. 16. *Доўнар Т. І. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо.* – Мінск: Тэсей, 2003. – 352 с. 17. *Доўнар Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: падручнік / Т. І. Доўнар.* – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2014. – 416 с. 18. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 / пер. на бел. мову А. С. Шагун.* – Мінск: Беларусь, 2002. – 207 с.

Дата надходжэння: 30.03.2017 р.